

ОЛЕСЬ ГОНЧАР – ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ: ДІАЛОГ ЧЕРЕЗ ОКЕАН

У статті розглядаються особливості непростих взаємин українсько-американського науковця-лінгвіста зі світовим ім'ям Юрія Шевельова та відомого письменника, громадського діяча Олесь Гончара в історичному, політичному, літературному, культурному контекстах доби.

Ключові слова: Юрій Шевельов, Олесь Гончар, українська література, біографія, МУР.

В статье рассматривается специфика непростых взаимоотношений украинско-американского ученого-лингвиста с мировым именем Юрия Шевелева и известного писателя, общественного деятеля Олесь Гончара в историческом, политическом, литературном, культурном контекстах эпохи.

Ключевые слова: Юрий Шевелев, Олесь Гончар, украинская литература, биография, МУР.

In the article the specificity of not simple relations of Ukrainian-American scientific-linguist Yuriy Shevelyov and famous writer, public man Oles Gonchar in the historic, politic, literary, cultural epoch's context is looked.

Key words: Yuriy Shevelyov, Oles Gonchar, Ukrainian literature, biography, AUM.

Історія – паралель літератури. Історичні реалії, події, постаті – не тільки матеріал літературного твору, а й ресурс для його розуміння в контексті доби, відновлення неоприятливих, але дуже важливих зв'язків і мотивацій. Вітчизняна література переживає не кращі свої часи. Особливо це стосується прози. Відсутність масштабності творчих задумів, духовно збіднений внутрішній світ, низька художність текстів аж ніяк не підносять вітчизняну літературу. Якщо дивитися на названі проблеми глибше, то мимоволі переконуємося, що витoki такої ситуації – у минулому. Тоталітарний більшовицький режим жорстко спрямував вітчизняну культуру у річище того каламутного потоку, який сьогодні названий Москвою «русский мир». Те, що нині маємо в цілому культурний занепад суспільства, має єдине пояснення: реалізується сплановане Кремлем тотальне нищення вітчизняної духовності, особливо мови, що здійснюється ще більш вишуканими за цинічністю й віроломством методами та ще й за допомогою доморощеної сервілістичної «5-ї колони». Отже, намагаючись осмислити протистояння добра і зла на прикладі історії стосунків двох визначних діячів України – Юрія Шевельова та Олесь Гончара, маємо на меті в цій студії

дошукатися пояснення причин виниклих непорозумінь між ними, що є відголоском того духу руїни, що супроводжує нас віками і який І. Дзюба назвав «феноменом світової історії».

У статті навмисне узято широкий масштаб простору й часу, адже описані події відбувалися на двох континентах (американському та європейському), тривали понад сім десятиліть. Назвемо лише визначальні земні перехрестя, де зустрічалися герої цієї повісті: Україна, Харків (Олесь Гончар навчався в Українському технікумі комуністичної журналістики імені М. Островського, потім у місцевому університеті, де Юрій Шевельов був його улюбленим викладачем), Німеччина (Юрій Шевельов, залишивши батьківщину, жив тут до 1949 року. Сержант Олесь Гончар завершив II-гу світову війну на південних німецьких кордонах, відвідував країну по війні), США, Нью-Йорк (Юрій Шевельов викладав тут у Колумбійському університеті (похований у Кембриджі поблизу Бостона). Олесь Гончар побував у США тричі, зокрема, брав участь в роботі Організації Об'єднаних Націй); знову Україна, Київ (1990 року і після Юрій Шевельов та Олесь Гончар зустрічалися в українській столиці, останній тут і похований). Вперше вони побачилися 1934 року, останній – на початку 90-х.

Олесь Гончар... Юрій Шевельов... Що ми знали ще не так давно про першого? Популярний письменник, чиї твори перекладені на десятки мов світу й видані мільйонними тиражами, фронтовик, лауреат найпрестижніших радянських премій (у тому числі й Ленінської), Герой Соціалістичної Праці (посмертно – Герой України). Юрій Шевельов зміг знову ступити на рідну землю лише в серпні 1990 року (Харків професор залишив у 1943). Понад півстоліття Олесь Гончар і Юрій Шевельов жили по різні боки, як кажуть у діаспорі, «залізної куртини» («залізної завіси»). Очевидно, що життя в них було абсолютно різним. Юрій Шевельов у вільному світі досяг світових наукових вершин. Олесь Гончар став класиком української радянської прози. Із закінченням «холодної війни» й зникненням з політичної карти світу комуністичної імперії – СРСР, вони одержали змогу знову спілкуватися. Повторюся, порозумітися їм до кінця не вдалося. Тому нагальною є потреба замислитися над фатальним для вітчизняної історії переважанням у суспільній свідомості духу одвічних міжусобиць, безпричинного егоїстичного розбрату, чим цинічно користуються противники української Незалежності. Без порозуміння, без нового осмислення і давнього, і вчорашнього минулого Україна не зможе вирватися з сусідніх «братніх обіймів», побороти згубну силу чужих політичних фарватерів і вийти врешті-решт на шлях духовної самобутності й незалежного державного існування.

У розгляді непростих стосунків двох видатних українців – Ю. Шевельова та Олесея Гончара, яких роз'єднувало півсвіту, але поєднало служіння Україні, – не зайвим буде заглибитися у віражі їхніх доль, у соціальне й родинне середовище, що сформувало їхній духовний стрижень. Батько Юрія Шевельова, Володимир Шнейдер, за свідченням сина, одержав військову освіту, служив у російській царській армії, потім у Добровольчій,

після – у Криму (у період командування нею генералом-німцем П. Врангелем) – був нібито комендантом Феодосії... Ю. Шевельов знав про рідного батька дуже мало, зазначав, зокрема, що він «був німецького роду з Польщі, як і мати була з німецького роду, власне, напівнімецького <...> з України» [4, с. 240].

Біографія Юрія Шевельова гідна захоплюючого роману. Майбутній учений народився в німецькій родині, тому цікаво читати, наприклад, такі от його одкровення: «Найбільшим відкриттям років мого шкільного навчання, яке завважило на всьому моєму дальшому житті, було відкриття України... Коли запроваджувано пашпорти, треба було визначити для паспорта свою національність, я усвідомлював, що було б куди безпечніше написати *росіянин*, і це цілком залежало від мого вільного вибору, але після недовгих вагань, я вибрав – *українець*... мені здається, що українськість завжди була в моїй родині» [4, с. 73,76-7]. Маючи батька-генерала, нагородженого сімома урядовими нагородами, Юрій Шевельов в умовах радянської України вимушений був приховувати своє походження. Він, зокрема, не мав права навчатися у вищому навчальному закладі тощо. Щоб здійснилася мрія сина стати науковцем, мати знищила його документи про народження й одержала нові, де йшлося, що Ю. В. Шевельов є нащадком звичайного радянського службовця й що народився він у Польщі в місті Ломжа (що перевірити тоді було вже не можливо).

Обравши шлях науковця й відчувши, що в умовах тоталітарного СРСР визначених цілей не досягти, Юрій Шевельов вимушений був залишити батьківщину. Врешті, в Америці він одержав світове визнання своїх інтелектуальних досягнень. Він ніколи не забував, що до успіху його привела виплекана матір'ю українськість (учений завжди додавав, що українськість промовляла до нього через європейськість, іншими словами, його українськість ґрунтувалася на загальнолюдських ідеалах та моралі). Мати, Варвара Володимирівна, рятувала сина від багатьох життєвих бід та насамперед від полону ідей російської ексклюзивності (тобто - великодержавного шовінізму). Наша увага до біографій батьків Юрія Шевельова важлива, оскільки відкриває джерела його вже згаданого українства. Так проблему визначає сам професор – «моє українство». І це почуття, що стало основою для формування його світоглядних позицій, розбудила й утвердила в синові мати Варвара Володимирівна Медер: «моє українство від предків, вона перенесла його до мене, хоч і намагалася вберегти мене» [4, с. 80], «...я переконаний, що вона шалено боялася за мене в ті часи, коли бути українцем стало державним злочином. Але я не пригадую ні одного випадку, коли б вона пробувала повернути мене до куди безпечнішої російськості» [4, с. 79]. На еміграції Варвара Володимирівна спілкувалася виключно українською мовою й, за словами сина, її останні слова вже на американській землі були теж українськими. Патріотизм професора не етнографічний у своїй основі, а моральний та інтелектуальний. Власне, це цивілізаційний вибір, бо культурна й освічена людина не може не

поважати землі, де народилася, не може бути байдужою, а то й зневажати народ, серед якого виросла.

Життєпис Олесь Гончара також сповнений умовчвань та перекручень. Вищим керівництвом УРСР ретельно контролюється процес «творення біографії» провідного прозаїка України, голови правління Спілки письменників, майбутнього депутата Верховної Ради СРСР. У результаті коректив склалася офіційна біографія Олесь Гончара, котра найчастіше починається так: «...народився 3 квітня 1918 р. у слободі Суха (тепер Кобеляцького р-ну) Полтавської області у сім'ї робітників Терентія Сидоровича і Тетяни Гаврилівни Гончарів...». Але ж у віддаленій слободі не могло бути ніяких у прийнятому розумінні робітників (хоча батьки письменника й справді були ними, але не в полтавському селі, а в передмісті Катеринослава (нині Дніпропетровськ)). І батько Терентій Сидорович мав власне прізвище – Біличенко, а не Гончар. Дніпропетровські архівісти виявили документ – запис у метричній книзі Покровської церкви села Кам'янка Новомосковського повіту Катеринославської губернії (нині це територія Амур-Нижньодніпровського району міста Дніпропетровська) про народження у «селян Терентія Сидоровича Біличенка та його законної дружини Тетяни» 29 березня (11 квітня за новим стилем) 1918 року дитини чоловічої статі, хрещеної у квітні 1918 року, на ім'я Олександр. Віднайдений документ – перший, що правдиво фіксує початок життя Олесь Гончара (тоді Олександра Біличенка). Нині нараховується кілька біографій, написаних рукою Олесь Гончара, які досить суттєво відрізняються одна від одної. Загадка місця та часу народження примушувала Олесь Гончара неодноразово повертатися до весни 1918 року. Зауважимо, що кінець березня - початок квітня 1918 року - пам'ятний період у вітчизняній історії: у ті дні війська УНР (Української Народної Республіки) оволоділи Катеринославом. Отже, автор «Прапороносців» та «Собору» народився в незалежній Україні, а прожив життя, зрозуміло, в УРСР. Можуть здатися несуттєвими ці скрупульозності щодо документальної основи життєпису Олесь Гончара. Але саме в біографіях часто ховаються найважливіші мотивації чи пояснення не тільки вчинків митців, але й змісту чи художніх особливостей їхніх творів. Ясно, що біографії не беруться відірвано від суспільного життя, історії країни.

Якщо світоглядні концепції Юрія Шевельова будувалися в рамках системи координат: особистість – Україна – світ, то Олесь Гончара: особистість – Україна і знову Україна. Українськість Юрія Шевельова – поняття винятково раціональне (розсудливе ставлення до реальності. І тому непохитне!). Патріотизм же Олесь Гончара ґрунтований на почутті відданості рідній землі, своєму народові, одвічній ідеї української державності. Олесь Гончар не міг жити поза Батьківщиною. Він свідомо пов'язав своє життя з батьківським краєм і в повній мірі розділив драматичну долю свого народу. Зрозуміло, що коли б письменник жив у демократичній державі, був незалежним митцем, у нього не було б потреби «прогинатися відповідно до лінії партії» – корегувати написане згідно з політичною кон'юнктурою. Юрій

Шевельов, залишивши СРСР, зміг нарешті творчо працювати в зовсім інших суспільних умовах. Переживши жахи перших років своєї еміграції, він отримав можливість повністю віддатися улюбленій справі свого життя – науці й піднятися на її світові вершини. Єдине, у чому були рівними наші герої, так це в тому, що вони свідомо зробили свій вибір: один виїхав на історичну батьківщину в Німеччину, другий залишився в батьківському краї...

Уперше їхні шляхи перетнулися в Харкові 1934 року, де рік тому трагічно покінчив життя М. Хвильовий, давши в такий спосіб нищівну оцінку прийдешньому українській літературі. Олесь Гончар, учень Українського комуністичного технікуму журналістики імені М. Островського, слухав лекції молодого викладача Ю. Шевельова. Він користувався високим авторитетом учнів, хоча й тримався «на відстані». Під маскою аполітичного чеховського «человека в футляре» ховалася упевнена в собі людина. Це добре знав Олесь Гончар, з яким у педагога склалися особливо приятельські стосунки. Через сім десятиліть він відтворив їх у спогадах з найменшими деталями: «У тій самій групі був Олесь Гончар, мій найкращий учень у технікумі і один з кращих взагалі. Добре пам'ятаю, як його вперше побачив – скромного, сором'язливого, з власними очима на світ із справжнім даром слова й закоханістю в слово. <...> Він не був дуже активний в усних виступах, але і не боявся забрати голос, та найкращий він був на письмі, своєрідний у доборі слів і речень, з умінням знайти для кожного явища неповторний епітет. Як письменник він вийшов з Коцюбинського, і, може, в цьому була частка мого впливу, бо на творах Коцюбинського я не раз учив студентів писати власною мовою. <...> Але до літератури його впроваджував не я. Він надсилав свої перші оповідання Петрові Панчу, листувався з ним, і ще перед війною деякі з них були друковані в журналах» [4, с. 170–171].

Олесь Гончар відповідав викладачеві у тому ж піднесеному тоні: «...не раз бував вдома на Сумській, де його старенька мати завжди зустрічала мене ласкою і гостинно напувала чаєм. А він, молодий професор, не набагато років старший за мене, осипав компліментами мої далекі від досконалості новели, а влітку ми листувалися. Він писав мені на село, називаючи мої листи до нього «зразком епістолярної творчості». (Я ще не знав тоді, що означає слово «епістолярний»). Одне слово, він виділяв мене серед студентів. Я слухав його блискучі лекції шість років: спершу в технікумі журналістики, а потім у ХДУ, якимось в напливі іронічної відвертості він сказав, що «і в університет викладати прийшов, може, «заради вас, Олесю», бо ж такі, мовляв, покладав на вас надії» [3, с. 134]. Помешкання професора було заповнене книжками, якими він дозволяв користуватися улюбленому учневі. Про це Олесь Гончар згадував і після війни: «Живу по-шевельовськи. Тільки не маю ні бібліотеки, ні матері» [2, с. 39]. Інтелектуальний вплив, відкриття культури (насамперед світової) – те важливе, що виніс Олесь Гончар з шевельовського дому.

Як жили наші герої Олесь Гончар і Юрій Шевельов, і що їх турбувало у передвоєнні та перші дні й місяці війни? Комсомолец О. Гончар нічим (крім літературного таланту, звичайно) не виділявся серед тодішньої молоді – жив, як кажуть, турботами своєї країни, віддавав належне захопленням юності. Ю. Шевельов став доцентом університету, захистив дисертацію на здобуття ученого ступеня кандидата філологічних наук на тему «Із спостережень над мовою сучасної поезії» (на матеріалі поезії П. Тичини). Стосунки між ними були безхмарними... Коли почалася війна, третьокурсник О. Гончар, сприйнявши початок війни як трагедію свого народу, зголосився іти добровольцем до армії захищати свою Вітчизну (як студент він мав можливість продовжити навчання). У Юрія Шевельова ситуація була не такою однозначною. Страх за себе, свою стару матір, не покидав його в ті напружені й непевні дні: «З самого початку війни я знав, що не хочу боронити Радянський Союз. Він був не мій і не мого народу» [4, с. 12]. Прихід німців до Харкова й 469 днів життя в ньому (цей підрахунок зробив сам Юрій Шевельов [4, с. 297] залишили у професорові відповідні спогади. Щоб якось вижити з німечною 75-літньою матір'ю Юрій Шевельов намагався працювати, де тільки міг: навідувався до університету, розбирав книжки в бібліотеці, аж поки його не взяли до бургомістрату. «До міської управи тепер, у липні 1942 року, я потрапив, мабуть, заходами Миколи Оглоблина... Мій обов'язок був лише один – я завідував печатками» [4, с. 317]. Так Ю. Шевельов забезпечував собі й матері напівголодне існування. І коли у лютому 1943 року Харків був взятий радянськими військами (слобожанська столиця кілька разів переходила з рук в руки), Ю. Шевельов використав цю ситуацію, щоб зробити рішучий крок: повернутися до Німеччини.

Еміграція Ю. Шевельова – Швеція, Німеччина, США – як найвіддаленіша від СРСР країна. Душею він лине в покинуту ним Україну: «Що діялося в Радянському Союзі та й спеціально в Україні, було нам майже невідоме. Ми нічого не знали про терор Кагановича в Україні... Я написав газетну статтю про «Голубий Дунай» Олесь Гончара і другу, загальнішого характеру, але це було все, що я знав [4, с. 69]. Нагадаємо читачам кілька принципових абзаців із цієї статті: «Ми ознайомилися з першими двома книгами роману і мусімо сказати, що на нечувано зубожілому тлі сучасного українського підсоветського письменства твір молодого прозаїка справді виділяється і своїми позитивними, і своїми негативними сторонами. Правда, тільки на цьому тлі, бо коли розглядати його на фоні сучасного світового письменства, то як позитив можуть бути відзначені кілька психологічно тонко схоплених сценок і епізодів і – більше нічого... Олесь Гончар – письменник, безумовно, дуже обдарований і спостережливий. Він міг би сказати багато і вміє сказати. В «Голубому Дунаї» є окремі сцени, де автор підноситься до справді глибоких, свіжих і психологічно насичених характеристик (йде перелік цих сцен та характеристик. – В. А.)... Але характерно: це все сцени «поза ідеологією» [5, с. 235, 240-242].

Оскільки професор присвятив творчості свого колишнього студента ще одну статтю «Здобутки і втрати української літератури (з приводу роману О. Гончара «Таврія»)), на яку теж спираються опоненти автора «Прапороносців» та «Собору», то є сенс об'єднати їх спільним висновком, у якому зосереджена основа критичного сприйняття Ю. Шевельовим прози О. Гончара. Зміст його у тому, що «виказуючи талант автора, виказують тим більше головну втрату української літератури під СРСР – *втрату культури*. Це гіркі слова, страшні слова, але вони мусять бути сказані.... Шальки терезів вагаються, не сказати, здобутки чи втрати перетягнуть. Остаточно це з'ясується, коли впадуть кордони СРСР, і автори, і письменники зустрінуться зі справжньою літературою – чужою, неприступною їм тепер...» [5, с. 251–254].

Ю. Шевельов та О. Гончар зустрічалися в США. Спостерігаємо й тут нервові коливання маятника їхніх взаємин та оцінок: то вони прощають все в пам'ять про незабутнє минуле, то адресують одне одному емоційні випадки (особливо О. Гончар, молодший за Ю. Шевельова). Професор продовжував вважати О. Гончара одним з найкращих своїх студентів і шукав з ним зустрічі. Останній також відгукувався з душевною теплотою про свого колишнього наставника: «Він дуже постарів. Згорбився, ходить з паличкою. І який самотній! Вже купив у Нью-Йорку місце на кладовищі: поруч з матір'ю. Мені його стало так жаль... Незважаючи ні на що...» [1, с. 490]. Проте «доброзичливці», яким хотілося роздмухати неприязнь між ними, знов ускладнювали їхні взаємини. Саме Олесь Гончар був налаштований рішуче проти присудження Ю. Шевельову Шевченківської премії і жалкував, що рекомендував його на присвоєння звання академіка НАНУ. 17 лютого 1994 року письменник робить запис, присвячений засіданню Шевченківського комітету, де, зокрема, розглядалося питання про присудження премії імені Т. Шевченка і Ю. Шевельову: «Не пройшов (не зважаючи на страшенний тиск київських лобі) Ю. Шерех зі своєю пройнятою снобістським духом «Третьою сторожею» [1, с. 512]. Юрій Шевельов був удостоєний Шевченківської премії вже після смерті Олесь Гончара – у 2000 році (іноземним членом НАНУ Ю. Шевельов став 1991 року). Одним із закидів Олесь Гончара Ю. Шевельову був колабораціонізм, зокрема написання вірша на честь вступу гітлерівських військ до Харкова (який, щоправда, не був опублікований). До речі, звинувачення ученого в співпраці з німцями народилося не в Україні й задовго до подій 1990 року. Усі вони були відкинуті як безпідставні...

Закономірно, що людська віддаленість між Олесем Гончаром та Юрієм Шевельовим з часом трансформувалася у віддаленість географічну – тому й назва студії – «Діалог через океан». Але що їх продовжувало єднати? Україна, українськість, відданість землі, де вони зростали. Обидва вони – діти доби, коли інтелектуальність була синонімом розумності, духовності й віри. І спогади Ю. Шевельова, і щоденники Олесь Гончара – то нерв доби, котрий чутливо реагував на сучасний йому світ. І жаль, що так багато тих

сторінок присвячено реакції на спровоковану їхніми недругами (і недругами України) полеміку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гончар О. Т. Щоденники: у 3 т. / О. Т. Гончар; упоряд., підгот. текстів, ілюстративного матеріалу та передм. В.Д. Гончар. – К.: Веселка, 2004. – Т.3: 1984 – –1995. – 606 с.
2. Гончар О. Т. Листи / Олесь Гончар; передм. В. Яворівського; вступ. сл. Я. Оксюти; післямова Р. Лубківського; [упоряд. В. Гончар, Я. Оксюта; ред. Г. Лукова]. – К.: Український письменник, 2008. – 430.
3. Гончар О. Т. Катарсис / О. Гончар. – К.: Український світ, 2000. – 135 с.
4. Шевельов Ю. Я – мене – мені... (і довкруги): Спогади: у 2 кн. / Ю. Шевельов. – Харків; Нью-Йорк: Видання часопису "Березіль"; Вид-во М. П. Коць, 2001. – Кн. 1: В Європі. – 432 с.
5. Юрій Шевельов. З історії незакінченої війни / упоряд. О. Забужко, Л. Масенко. – Київ: Києво-Могилянська академія, 2009. — 471 с.